

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Ігор Ситий

МІСЬКІ ПЕЧАТКИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ ТА КОРОБОРАЦІЙНІ ФОРМУЛИ ДОКУМЕНТА

У статті висвітлено питання міської сфрагістики Гетьманщини та віддзеркалення у дипломі відповідних документів статусу, функції і ролі печаток міст та містечок.

Ключові слова: печатка, місто, Гетьманщина, документ.

Міські населені пункти в Україні мають багатовікову історію. Відомо, що ще Київську Русь іноземці називали країною міст. Останні ще не мали своїх клейнодів, зокрема печаток. В Україні міські печатки з'являються у XIV ст. разом з німецькими переселенцями, які принесли з собою магдебурзьке право. Спочатку це були західні регіони. А от на Лівобережній Україні міська сфрагістика виникла майже одночасно з козацькою, оскільки магдебурзьке право тут було запроваджене лише з кінця XVI ст. Зовнішнім виявом останнього була міська печатка: «А тоє волности и пожитков помененый князь Александр Вишневецкий и потомки его, водле права, яко и иные обыватели рыцгерство оного краю слушне уживаючы, место свое Александрово и мешан тамошних в праве Майдеборском и во всяких волностях и порядках местских, водлуг сего месту нашего заховати мают; до того теж тому жь месту Александрову сим же листом нашим до права их надаем печать местскую герб., которою печатью в том месте Александрове вряд местский вси sprawy права Майдеборского тою печатью печатаючы и отправаючы, вечно уживати оное мают...» (привілей Сигізмунда III від 20 жовтня 1592 р. на магдебургію м. Лубнам (Олександрову)¹.

Значні політичні, економічні та соціальні зміни відбулися в Україні внаслідок Національно-визвольної війни 1648–1654 років під проводом Богдана Хмельницького. Після вигнання польської адміністрації та шляхти на Гетьманщині основним чинником у житті міст, поряд з міщанством, стало козацтво. Великі міста (переважно колишні королівські) зберегли магдебургію, а малі міста та містечка (колишні приватні та церковні) мали неповне, так зване ратушне самоврядування². За підрахунками О. Шафонського, у середині 60-х рр. XVIII ст. на Лівобережній Україні нараховувалося 11 магістратських міст (Київ³, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець, Полтава) та 126 містечок. За підрахунками О. Путра, на 1780 р. у краї було 121 місто та містечко, з них 10 магістратських міст, 27 коронних містечок, 17 архієрейських та монастирських містечок, 67 власницьких містечок⁴. Міщанство попервах здебільшого зберегло свої давні права⁵. Наведений вище привілей був типовим і для XVII ст. У них міська печатка описувалася стисло, без розшифровки значення її гербової емблеми.

Зовсім інакше до цього ставився уряд Російської імперії, який надавав велике значення ідеології. Як приклад наведемо витяг з указу Анни Іоаннівни від 7 червня 1734 р. про привілей м. Оренбургу, де детально тлумачаться зображення міської печатки та особливості її зберігання: «п. 8 ... жалуем сей магистрат и все купечество и ремесленних определяем иметь особливую градскую печат, которую

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.

всегда хранит в канцелярии магистратской в особом ящике за замком и печатю заседающего бургомистра со изображением в той печати как следует ниже сего красками изображенная со описанием сымъ: в щиту золото и черная краска трижды поперек разделенни, сут государственниа цветы в знак нашея императорския милости, а для того трижды розделенни, что трех подданных наших народов сей город защитою и прибежищем бит имеет, два копя в щите и два наверху сложенниа, два по сторонам стоящия надданни, что ония народи сие оружие обикновенно на войне употребляют...»⁶.

Щоправда, в Гетьманщині російські чиновники діяли обережніше, щоб не викликати невдоволення міщан. Як правило, привілей на магдебургію тому чи іншому місту від королівської влади підтверджувався царським урядом загалом, без деталізації: «И мы, Великий Государь, Наше Царское Величество, почепских мещан пожаловали, на стародавнее их право и волности сию нашу Царского Величества жалованную грамоту дать им велели»⁷.

Прихильну стосовно міст політику проводили українські гетьмани, бо вони усвідомлювали їхню роль як потужних центрів ремесел, торгівлі, комунікацій, військових залог, культурно-релігійних осередків. У Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського (ЧОІМ) зберігається одинадцять оборонних універсалів Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Данила Апостола таким містам, як Короп, Стародуб, Березна (п'ять), Мглин (два), Козелець, Київ⁸. Прикладом цієї політики є стосунки гетьмана Івана Скоропадського з київськими міщанами. У ЧОІМ зберігаються понад 70 документів з автографом Івана Скоропадського, з них сім стосуються зазначеної теми. Вони охоплюють період з 1709 до 1720 р.⁹ Київ постає перед нами як привілейоване місто, захищене «монаршою премощною грамотою» та гетьманськими універсалами. Гетьман намагався угамувати пристрасті, що вирували навколо привілеїв київських міщан. Яскравим прикладом цього є лист від 29.07.1709 р. стосовно помірнього. Аби пом'якшити підводну повинність, він наказував: «...повинни и села тогобочниа державские в вистатченню подвод учинити ратушеви киевскому вспоможене подлуг виданного перед сим од нас универсалу»¹⁰. Проте гетьман передусім був представником козацького стану, а звідси впливала і його прихильність до київського полковника та сотника, яким він відсудив право збирання податків та земельну ділянку в Києві, надав право козакам шинкувати в місті горілкою, брагою та пивом, чим, безумовно, підірвав джерела надходження до міського бюджету. Не міг гетьман проігнорувати і вимоги церкви, тим більше з огляду на втручання російських можновладців: «...абысте ваша милость (тобто війт київський. – І.С.) в таковом зайстю совершенно в Его Архипастырскою милостию погодилися. Поневаж... же прыхильнийшая есть Царского Пресвитлого Величества в той мири до архиерейской стороны милости»¹¹. Позиція І. Скоропадського щодо Києва вимальовується як політика компромісів, умовлянь, поступок, зрідка наказів: «...миркуйся ваша милост: и потрафляй, як можна, жебы тот завод ку большой милостем и нам трудности не брал своего расширения, и если власне так ест, же от мищан киевских, их межигорским людям, сталося забойство, старайся ваша милост: тепер тое успокоити, и вперед от такого заводу уймуючи своих людей, не допускай болш ваша милост: жадних галасов и таких чинити побоев»¹².

Вище було зазначено, що міста Лівобережної України за рівнем міського самоврядування ділилися на 2 групи – магистратські, з більш-менш повним самоврядуванням, які мали привілей на магдебурзьке право, та ратушні, із дуже обмеженими правами міщан, які фактично перебували під владою козацьких урядів. Це віддзеркалилось і на печатках.

Часто козацькі уряди користувалися міськими печатками, а міські – козацькими, хоча у прикінцевому протоколі документа була формальна приписка: «...при звиклой печати месцкой», «при печати ратушной», «сотенною яко ратушною печатми ствержен» тощо¹³. Подібне практикувалося в Острі, Срібному та ін. містах¹⁴.

Документи підписані представниками як козацької, так і міської влади. Тобто Срібне було типовим українським містом з обмеженим магдебурзьким правом, де

міська ратуша підпорядковувалася сотенній козацькій старшині. Звідси і користування однією печаткою, яка в документах має таке найменування: «При звиклой печати месцкой Сребранской», «при печати ратушной», «с притиснением меской сребранской печати», «при печати меской сребранской».

Згідно з нормами Литовського статуту (розд. 4, арт. 6, 12, 13, розд. 3, арт. 36, розд. 7, арт. 2)¹⁵ та українського кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (гл. 26, арт. 4, п. 3, 7, гл. 7, арт. 13)¹⁶ міську печатку зберігав «меский» писар у «скутні мощной за трома замками», він же і прикладав її до документа¹⁷. Проте існували й регіональні особливості. Наприклад, у Стародубському магістраті печатку прикладав райця. У тестаменті від 15 грудня 1688 р. написано: «Доложено за подписом рук Феодора Колчевского, Яна Оборского и пѣчатара Стефана Тимофѣевича, райци стародубовского»¹⁸. Історія цієї особливості сягає принаймні 1666 р., коли стародубські міщани отримали від царя Олексія Михайловича підтвердження свого магдебурзького права: «Водлуг прав переясловских, нѣжинских і черниговских»¹⁹. Було обрано новий склад міщанського уряду у складі вѣйта, 2 бурмістрів, 1 старшого райці, 2 райців, 1 старшого лавника, 3 лавників, 1 писаря та 12 посполитих людей. В акті обрання зазначалося, що у старшого райці «мает быть печать болшая меская», а у старшого лавника «печать малая»²⁰.

При внесенні документів до «меских» книг робили запис про наявність печатки та підпису в оригіналі у такий спосіб: «у которого-то продажного листу при печатех подписи рук в тые слова» (запис 28.04.1657 р.), «у которого квити, при печатех подписи рук в тые слова» (запис 15.06.1657 р.), «у которого то писма подписи рук при печатех в тие слова» (запис 3.04.1674 р.), «у которого то писма под печатю подписи руки в тие слова» (запис 28 лютого 1674 р.)²¹. При внесенні подібних записів існували певні особливості у тих або інших канцеляріях. Ймовірно, маємо справу з традиціями місцевих писарських шкіл.

У Стародубському магістраті зазначали кількість прикладених печаток, їхню приналежність тій або іншій особі, установі, відмічали посаду, місце печатки на документі. Наведемо кілька прикладів. «Випис» від 1 червня 1713 р. містить такий припис: «С подписом же руки и приложенною печатю Прокопа Силенка, судіи полкового и наказного полковника данній»²². «Випис» від 3 серпня 1714 р.: «С подписом рук и приложеніем печатей полковника стародубовского Лукіана Жоравки, магістрату стародубовского»²³. «Писмо» від 7 грудня 1719 р.: «На листу с печатю и подписом руки Ивана Чернолузкого, сотника полкового и наказного на той час полковника стародубовского»²⁴. Купча від 4 липня 1709 р.: «На той же купчой на другом полулисту Прокоп Силенко, обозній полковій стародубовский, с приложеніем своей печати подписался»²⁵. Купча від 21 березня 1695 р.: «Магістрату стародубовского с подписом при печати ратушной руки вѣйта»²⁶.

Схожу практику бачимо й у мглинській ратуші: «Уряду мглинского при двох печатех з подписом рук Афанасія Есимонтовского, сотніка мглинского, Андрѣя Григоріевича, атамана городского мглинского»²⁷.

Для полтавської «мѣской» книги характерні такі записи:

– купча від 18 лютого 1669 р.: «И записую вѣчными часы при печати ншой городской старосанжаровской»²⁸;

– «писмо» від 9 жовтня 1667 р.: «К сему писму велѣсмо печат судейскую и городовую полтавскую притиснуты»²⁹;

– згода від 2 лютого 1677 р.: «На що сие наше даем им писане з притиснением печати пна полковника полтавского»³⁰;

– квіт від 10 листопада 1682 р.: «Тут же квѣтованье нам при печати меской новосанжаровской презентованое»³¹;

– «лист» від 3 лютого 1677 р.: «Што ест для памяти записано, а сторона афектующая при моем сусцепте под печатю отримала. Дѣялося в Полтавѣ. Од его млсти пна гетмана zesланный Андрей Василевич писар и намѣсник судов войсковых енералных. Печат судов восковых енералных»³²;

– декрет від 5 лютого 1669 р.: «Змоцняем и ствержаем перший декрет теж печатю

судей войсковой и яко и подписом руки писарское... и тотъ декрет зтвердивши печать суду войскового притиснути розказали. Подпись руки писара судейского Иванъ С(або В)лишинский писар судейский. Мѣсце назначоное печати судей енералних. Иванъ Дубяга на тот часъ полковник наказный чигиринский рукою его власною подписан»³³.

Проте треба мати на увазі, що згадували про наявність печатки не завжди, як-от на купчій від 25 серпня 1683 р.³⁴

Чернігівські ратушні писарі робили такі приписи:

– купчий запис від 12 листопада 1648 р.: «При печати мѣской чернѣговской подписатся рачили»³⁵.

– купчий запис від 7 вересня 1698 р.: «Данъ в Чернѣговѣ року и дня вишеписанного у того запису печать една и подпис руки тими слови Демян Кондратовичъ Посудевскій рукою власною, которій то записъ за принатѣемъ нашимъ урядовимъ до книгъ мѣскихъ ратушнихъ чернѣговскихъ есть уписанъ»³⁶;

– купчі записи від 7 вересня 1698 р.: «У того запису печатей чотири и подписи рукъ тими слови...»³⁷; «У того запису печатѣй двѣ, а подпись рукъ тими слови...»³⁸;

– універсал від 15 листопада 1706 р.: «У того унѣверсалу подпись руки тими слови и печать войсковая приложена»³⁹;

– купча від 10 січня 1707 р.: «У того листу печать една сотницкая приложенная и подпись руки тими слови»⁴⁰.

25 лютого 1735 р. менський уряд у складі наказного сотника Івана Троєцького, городового отамана Василя Павловича, менського городничого Івана Писака затвердив купівлю менським намісником Ісидором Козмовичем у менського мешканця Василя Котляра городу з садом за 70 золотих: «І того ради в потомніе времена для лучшей твердости обѣ стороны просили нас владовихъ о видане купчого сего листа. Мы теди владовіе менскіе принявши прошеніе ихъ за благо повелѣли в книги владовіе менскіе записат, а требующой сторонѣ выпис з оного за руками і печати видат, что і видано».

Факт відсутності печатки та підпису, їхнє розміщення в невідповідному місці привертав увагу і зазначався спеціальним записом. У цьому відношенні показовим є «лист и добровольный запис» від 15 січня 1714 р. від військового товариша Стародубського полку Якова Шишкевича стародубському бурмістру Герасиму Афанасієвичу на повернення боргу в 1000 золотих: «Сей облік с подписом руки его власной стаго крста знаменія и подписом рук от его упрошоних на себе дал. Писан на магистратѣ стародубовском више писанного года. (И на самом подписѣ крста и печати ніякой под самим обликом нѣт, да на другой сторонѣ того полулиста гдѣ на печат в концу прорѣзано дѣрку толко коло тоей подписалис устне очевисто упрошоній для свѣдѣтельства от Якова Шишкевича Деміан Григорієвич, бурмистр стародубовский, устне ж упрошоній от Якова Шишкевича во свѣдѣтельство Иван Василіев, а между тѣх подписами и крест тамже написан»⁴¹.

Ще один характерний взірець, але вже з київської практики. У витягу від 17 вересня 1686 р. з «книг мѣских права майдебурского ратуша киевского» написано: «У того листу при подписе рейментарское руки самого ясновелможного его млсти пна гетмана положено такими слови: В. мс. зычливый Иван Самойлович, гетман Войска их црского пресвѣтлого величества Запорозского. А на титуле зверху, где и печать звыклая Малой Росіи Войска Их црского пресвѣтлого вличества Запорозского на другом боку притиснена, таким текстом написано: Моему ласкавому приятелєви, пну Ивану Быковичу, войтови киевскому, пном бурмистром, райцам и всѣм майстратовым тамошним, который же то лист за поданем и прозбою пна Ивана Войнича, а за принятем и росказанем ншим уродовым вес, от слова до слова, в книги мѣские киевские ест уписан. З которых и сей выпис под печатю мѣскою киевскою выдан»⁴².

У деяких міських ратушах зазначали і відповідні юридичні норми, які були порушені при складанні документа. 18 січня 1665 р. уряд у складі полтавського полкового судді Романа Сорокового, писаря «судей енералних» Михайла Харитоновича, полтавського городового отамана Манця Хведоровича, Курила Охрімовича, Кліма Чорнушенка, Хведора Станіславського, полтавського війта Петра

Карповича, полтавського бурмістра Якова Манченка виніс такий вердикт: «Ставши персоналтер Семень Колфій з жоною своєю Анною з Рашавки ускаржался на Павла и на матку и на приятелей его доходячи должного ста талярей, менуючи якобы рознимъ товаром и готовими грошми задолжен зостал небожчикъ Павло, що Семень Колфій и на писму показоваль, тедысмо вислухавши скаргъ от Семена и от жони его казали ку отповеди стат приятелей небожчиковскимъ, которие поблѣчне ставши твердили по килку крот а нѣ знаем, а нѣ ведаем жадною мѣрою о том должном и о том писму, которое Колфій в рукахъ тримаеть и о долгу том нѣгди нам Колфій, а нѣ жона его не припоминали, так тыж и небожчикъ приятелю нашему Павѣлу в томся субмѣтуемъ. Тедысмо вислухавши обох сторон контроверсий и пропозиций, видячи теж от Семена Колфя писмо праве глухое и неспособное и без подпису рукъ и жадною мѣрою не может бит названо мемрамомъ, котороому писму вѣри не доймуемъ ведле + розделу сегомо и артикулу сегомо справа сия скончона, которуюсмо казали в книги меские полтавские записат, що и ест записано.

+ Роздѣл 5, артикуль 5 иж таковие листи записаніе под печатю и с підписами руки и под печатми людей веры годних, а хто писати не умееть, тогда под печатю его и под печатми не менее трех особ на сумму пнязѣй албо на якую реч рухомую»⁴³.

Окрім документів, печатку прикладали до різних речей, споруд тощо. Для подібних цілей печаткою скористалися урядовці Стародубського магістрату. У 1719 р. магістрат розглядав справу про майно небіжчика. Був складений документ під назвою «Реестр вещей по небожчику Никитѣ Потаповичу позостальх, списанных року 1719 декабря 15 дня». Зокрема, у ньому було зазначено: «В той же шкатулѣ, где и червонцѣ, за копейками мѣшковъ два, за печатми, тыхъ не лѣчили, но утвердили печатю майстратовою»⁴⁴. У ревізії майна стародубського міщанина Єрофея Середи від 5 лютого 1708 р. було написано: «Въ першой комнатѣ видѣлисмо водки заморской барыло и сулѣю, смолкою червонною запечатани, з якимъ начиннямъ тамъ стоячим, тую ж комнату запечатавалисмо»⁴⁵ (виділено нами. – І.С.).

Коробораційні записи дають цікавий матеріал для розв'язання проблеми побутування великої та малої гетьманських печаток. Наприклад, у полтавській міській книзі написано: «тая тествонѣ по слушному узнанню самого его милости пана гетмана была юж великою печатю и подписом власное руки ... утвержене»⁴⁶ (запис листа Генерального військового суду від 3 лютого 1678 р., який склав писар та намісник суду Андрій Василевич). Проте ця ж печатка на підтвердженні І. Самойловичем цієї ж «тествонѣ» (декрету) від 30 грудня 1677 р. названа традиційним терміном: «печат войсковая»⁴⁷ (зауважимо, що цей документ склав писар Генеральної військової канцелярії). Таким чином маємо справу з єдиним синонімічним рядом. Ці два терміни вживали відносно однієї і тієї ж печатки. Різниця пояснюється рівнем фаху, ерудиції писаря, традиціями та культурою канцелярії, де працював упорядник документа та власною оцінкою писарем клейнода. Цей писарський суб'єктивізм дуже добре ілюструється також іншими документами Полтавської міської книги⁴⁸. Писарі називали міську печатку «мескою полтавскою», «наша мѣская полтавская», «печат наша звиклая мѣская полтавская», «городовая полтавская», «печат наша звиклая», «печат городовая», «печат мѣская», «печат звиклая», «печат майстрату», «звиклая печат майстратовая», «обикновенная печат», «печат ратуша полтавского».

Прикінцевий протокол документа дозволяє простежити і мандри печатки. Наприклад, квит від 7.11.1668 р. про повернення майна Ірдинського Виноградського Успенського монастиря Полтавським Хрестовоздвиженським монастирем був складений «в дому монастирском», скріплений підписами ченців, козацьких та міських урядовців «с притисненем печати городовий полтавской»⁴⁹. Тобто останню приніс з ратуші у монастир міський писар Олександр Никифорович, щоби засвідчити квит. З цього випливає, що міська печатка була вагоміша за своїм статусом, аніж монастирська, принаймні у цьому випадку.

Наведені вище витяги з документів рясніють такими формулюваннями, як «велелисмо притиснути» печатку, «приложили» печатку. З цього випливає, що на Гетьманщині практикували виключно прикладні печатки.

Отже, короборацийні формули документів є важливим джерелом для реконструкції статусу, функціонального призначення, місця і ролі міської печатки (і не тільки), техніки та матеріалу її виготовлення і повинні обов'язково досліджуватися як сфрагістами, так й істориками Козацької України. Без цього не уникнути спотворень, перекручень, помилок, що завадить відтворити об'єктивну картину українського суспільства XVII–XVIII ст.

1. Корпус Магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття /Упор. В.Андрейцев, В.Ульяновський, В.Короткий. – К.: Прайм, 2000. – С. 48–49.

2. Поділ міст на королівські, приватні та церковні був притаманний як для Західної Європи, так і для Речі Посполитої. Про це див.: Piech Zenon. Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów. – Warszawa: DIG, 2004; Adamczewski Marec. Heraldyka miast Wielkopolskich do końca XVIII wieku. – Warszawa: DIG, 2000; Kaganiec Malgorzata. Herby i pieczęcie miast Gornosląskich: Cbierun, Brzeszcze, Czechowice – Dziedzice, Imielin, Łędziny, Łaziska, Mysłowice, Orzesze, Tychy, Wesoła //Leksykon Slaski. – Katowice: Muzeum Śląskie, 1995. – Т. 1. – Зeszyt 3; Gumowski Marian. Herby miast polskich. – Warszawa: Arkady, 1960; Haisig Marian. Studia nad legenda pieczęci miejskiej. – Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolinskich, 1953.

3. До 1775 р. Київ офіційно не входив до складу Лівобережної України.

4. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). – К.: Вища шк. Головне вид-во, 1988. – С. 51.

5. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). – К.: Брама, 2001. – С. 27.

6. Чернігівський обласний історичний музей (далі ЧОІМ). – Інв. № Ал 413. – Арк. 2.

7. Жалованная грамота мещанству города Почепа, 1666 г. //Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). – 1842. – 17 апр. – Прибавление к № 16. – Часть неофициальная. – С. 326–327.

8. Ситий І. Гетьман Іван Скоропадський та Київ (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського) //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – Вип. 5. – С. 39–45.

9. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83.

10. Ситий І. Гетьман Іван Скоропадський та Київ (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського). – С. 39.

11. Там само.

12. Там само. – С. 41.

13. Подібні формулювання відомі ще з польських часів, прикладом може слугувати купча 1648 р.: «при печати мѣской чернѣговской», «при сем печат мѣской чернѣговская ратушная» (Інститут Рукопису Національної бібліотеки України. – Ф. 1. – Спр. 56237. – Арк. 2зв.; Ситий І.М., Алфьоров О. Ярема Полуботок – війт чернігівський //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 13. – Чернігів, 2011. – С. 115–116).

14. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів: УГТ, 1997. – С. 76–78.

15. ЧОІМ. – Інв. № Ал 394, 401, 403, 967.

16. ЧОІМ. – Інв. № Ал 405; Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 /Упор. К. Вислобоков. – К., 1997.

17. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 132.

18. ЧОІМ. – Інв. № Ал 342. – Арк. 31зв.

19. Модзалевский В.Л. Отрывки из Стародубовской мѣской книги за 1664–1673

- гг. //Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1909–1910 г. – Ч., 1911. – Вып. 8. – С. 93.
20. Там само.
21. Лазаревский А. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1657–1674 годов. – Чернигов, 1887. – С. 7, 30, 60, 62.
22. ЧОІМ. – Інв. № Ал 342. – Арк. 28.
23. Там само. – Арк. 28зв.
24. Там само. – Арк. 29.
25. Там само. – Арк. 30.
26. Там само.
27. Там само. – Арк. 45зв.
28. ЧОІМ. – Інв. № Ал 443. – Арк. 9.
29. Там само. – Арк. 13зв.
30. Там само. – Арк. 53.
31. Там само. – Арк. 134зв.
32. Там само. – Арк. 74.
33. ЧОІМ. – Інв. № Ал 942. – Арк. 1зв. – 2.
34. Ситий І. Матеріали до топографії Батурина XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 4. – С. 3–6.
35. Ситий І.М., Алфьоров О. Ярема Полуботок – вїт чернігівський //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 13. – Чернігів, 2011. – С. 115.
36. Из архива графа Г. Милорадовича. Акты фамилии Полуботок с 1669 по 1734 гг. – Чернигов, 1889. – С. 14.
37. Там само. – С. 16.
38. Там само. – С. 17.
39. Там само. – С. 25.
40. Там само. – С. 27.
41. ЧОІМ. – Інв. № Ал 342. – Арк. 37зв.
42. Мищик Ю. З документації Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря XVII–XVIII ст. (Маєтності в Острі) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 61.
43. ЧОІМ. – Інв. № Ал 942. – Арк. 10.
44. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. //Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – Октябрь. – С. 344.
45. Шишацкий-Иллич А. Материалы //ЧГВ. – 1858. – 6 окт. (№ 40). – Часть неофициальная. – С. 306.
46. Полтавська міська книга (1668–1740) /Упор. Ринсевич В. – К.: Видавець Олег Філюк, 2016. – С. 177.
47. Там само. – С. 175.
48. Там само. – С. 107, 120, 122, 130, 145, 154, 187, 188, 248, 262, 272, 274, 275, 277, 282, 283, 284, 285, 290, 295, 299, 300, 301, 309, 322, 323, 333, 337, 341, 342, 345, 348, 353, 357, 359, 364, 365, 367, 371, 374, 377, 379, 381, 384, 387, 388, 389, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 400, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 430, 433, 435, 438, 439, 440, 441, 446, 447, 452, 455, 459, 461, 463, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 475, 476, 486, 488, 490, 492, 494, 495, 497, 498, 501, 503, 504, 506, 507, 509, 510, 511, 516, 520, 521, 523, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533.
49. Там само. – С. 107.

В статье освящен вопрос городской сфрагистики Гетманщины и отображение в дипломе соответственных документов статуса, функции и роли печатей городов и местечек.

Ключевые слова: печать, город, Гетманщина, документ.

In the article the question of urban consecrated sfragistics Hetman and display the respective status of the diploma papers, functions and role of the seals of cities and towns.

Keywords: seals, city, Hetman, document.